BĂILE ROMANE DE LA *ALBURNUS MAIOR*, DEALUL CARPENI – EDIFICIUL E2. RAPORT ARHEOLOGIC¹

OVIDIU ȚENTEA, VALENTIN VOIȘIAN

THE ROMAN BATHS AT *ALBURNUS MAIOR*, CARPENI HILL – EDIFICE E2. ARCHAEOLOGICAL REPORT

Alburnus Maior has a special place in the scholarly literature due to a series of exceptional discoveries made in here since the beginning of the 19th c. up to nowadays. Until 2000 the artefacts discovered at Roșia Montană came from stray finds, after that year large-scale preventive archaeological excavations were undertaken on site. As a result, from 2001 to 2012 were investigated ancient mining galleries, worship places, habitation areas and cemeteries.

Located in the central part of Roșia Montană, the Carpeni Hill was in time one of the find spots for a consistent number of inscriptions. Recent archaeological excavations made in this area, in the framework of “*Alburnus Maior*” National Research Program, led to the discovery of a small cluster of dwellings and two groups of graves on the north-western part of the site, as well as two edifices with *hypocaustum*, namely E1 to the south-eastern extremity of the site and E2 to the central part of the site, on the so-called spot Bisericuță. The results of the archaeological investigations made in 2001 were published as a preliminary report (Țentea, Voișian 2003a, 447–467). This paper represents the archaeological report of the excavations made in 2002–2003 in the Roman bath house E2 on Carpeni Hill.

KEYWORDS: Roman Dacia, *Alburnus Maior*, *balnea*, Silvanus, brick stamps

CUVINTE CHEIE: Dacia romană, *Alburnus Maior*, *balnea*, Silvanus, ștampile

Alburnus Maior se bucură de un loc aparte în literatura istorică de specialitate datorită unor descoperiri de excepție, efectuate începând cu secolul al XIX-lea și care au continuat până de curând. Dacă până în anul 2000, descoperirile de la Roșia Montană au avut un caracter fortuit, ulterior acestea au survenit în contextul unui amplu demers de cercetare arheologică preventivă. Astfel, în perioada anilor 2001–2012, aici au fost cercetate arheologic galerii antice de mină, locuri de cult, elemente de habitat sau necropole².

Situat în zona centrală a Roșiei Montane, Dealul Carpeni a fost de-a lungul timpului unul dintre locurile de unde provine un număr însemnat de descoperiri epigrafice³. Cercetările arheologice de dată mai recentă în arealul Dealului Carpeni, efectuate în cadrul Programului Național de Cercetare „*Alburnus Maior*”, publicate preliminar într-o sinteză a descoperirilor din anul 2001, au evidențiat un grup restrâns de locuințe și două grupuri de morminte, în zona nord-vestică⁴, precum și două edificii prevăzute cu instalație de *hypocaustum*: E1⁵, în extremitatea sud-

¹ Studiul a fost redactat de Ovidiu Țentea. Pentru raportul primei campanii, din anul 2001, vezi Țentea, Voișian 2003a, 447–467. Cu această ocazie doresc să le mulțumesc celor care au contribuit la realizarea documentației complete a acestei cercetări, din aceasta fiind prezentată numai raportul cercetării arheologice: doamnei arhitect Anișoara Sion (pentru planul general al clădirii și profilele altimetrice), dr. Felix Marcu (pentru sprijinul acordat în timpul participării sale la cercetările din anul 2003), arhitect Andrei Cîmpeanu (pentru realizarea grafică a unor planșe), dr. Cristian Găzduc (pentru determinarea monedelor) și doamnei Doina Boroș (pentru efectuarea analizelor chimice ale fragmentelor de tencuială pictată).

Această lucrare a fost realizată în cadrul proiectului finanțat de Ministerul Educației Naționale, CNCS – UEFISCDI, nr. PN-II-ID-PCE-2012-4-0210.

² Pentru o sinteză tehnică a descoperirilor și o evaluare din perspectivă managerială a programului, vezi Damian, Borș 2007–2008, 481 și urm.

³ Despre descoperirile epigrafice din zonă: IDR III/3, 383, 388–390, 393, 398–400, 402, 403, 409, 426; RRS, 160, nr. 4; 161 nr. 20. Aici s-a presupus existența unei fortificații romane – vezi Moga 1985, 57; IDR III/3, p. 383. Alte descoperiri au fost făcute în zona nordică a masivului (proprietatea familiei Bădău), precum și în partea sudică a dealului (vezi Țentea 2003, 253–255).

⁴ Rusu-Bolindeț *et alii* 2003, 387–431

⁵ Bota, Țentea, Voișian 2003, 433–446

estică, respectiv E2, în zona centrală a dealului, în punctul numit „Bisericuță”⁶. Cercetarea arheologică a clădirii E2 a continuat ulterior prin două campanii succesive, desfășurate în anii 2002 și 2003. Rezultatele preliminare ale acestora sunt prezentate în cele ce urmează.

Deși, după cum am mai amintit cu alte ocazii⁷, literatura de specialitate include un număr însemnat de referiri la descoperirile făcute în acest punct anterior anului 2000, informațiile sunt destul de imprecise. Astfel, descoperiri ale unor materiale provenind dintr-o clădire cu instalație de *hypocaustum* au fost menționate în trecut, cu prilejul unor discuții referitoare la prezența legiunii XIII Gemina la *Alburnus Maior*. Inițial, Volker Wollmann semnală descoperiri de cărămizi în zona Carpeni⁸, pentru ca ulterior să amintească și de o șampilă aparținând legiunii în discuție, piesă găsită în urma unor investigații în anul 1986⁹. Urme ale unor astfel de sondaje le-am putut sesiza parțial în cursul cercetărilor noastre din anul 2001¹⁰. Ca urmare a cercetării extensive a clădirii E2, realizată în următorii doi ani, am identificat o serie de alte detalii semnificative ale acestor intervenții din anii '60 ai secolului trecut. Așadar, pe substrucția pavimentului subsolului încăperii D a fost identificată o aglomerație de pietre fasonate de carieră, dispuse neregulat pe un aliniament de cca 2 m, orientat aproximativ NE–SV. Acestea erau stivuite de-a lungul unei intervenții „arheologice”, fie pentru consolidarea marginilor unei tranșee, fie – mai degrabă – din considerente legate de o „raționalizare” a efectivelor implicate în excavare, fiind vorba de o cantitate apreciabilă de piatră care nu a mai fost evacuată din săpătură (Pl. IX/2–4, în centrul imaginii). Prin săparea entuziastă a acestei tranșee a fost distrus complet colțul sud-estic al clădirii și o porțiune de peste 3 m din zidul Z9, lat de 1,15 m și înalt de peste 2 m. Săpătura a fost oprită la nivelul substrucției de piatră de râu a șapei de mortar, distrusă la rândul ei, care nivela subsolul camerelor A' și D'. De asemenea, traiectul acestei tranșee a distrus jumătatea sudică a zidul Z8 și – aproape complet – traiectul zidului perimetral sudic, Z10 (Pl. IX/5).

Aceste intervenții, care au precedat cercetarea arheologică propriu-zisă a clădirii, au distrus cea mai mare parte a relațiilor stratigrafice în plan orizontal, ceea ce a determinat imposibilitatea stabilirii unor corelări între nivelurile de utilizare ale diferitelor camere. În egală măsură, necesitatea defrișării unei vegetații forestiere destul de abundente a determinat adaptarea continuă a sistemului de săpătură, fiind luată în considerare o planificare atentă a extinderii cercetării pentru excavarea și depozitarea unui volum mare de dărâmatură, dat fiind spațiul redus avut la dispoziție. Cercetarea în suprafețe extinse a constituit, de asemenea, singura posibilitate de a identifica și înlătura intervențiile arheologice contemporane, care se distingeau destul de anevoios de stratul de demolare al zidurilor, fapt complicat și de nevoia înlăturării atente a rădăcinilor de copaci. O intervenție semnificativă a fost observată în partea vestică a edificiului, unde zidurile au fost distruse integral până la nivelul stâncii native (Pl. IX/3). În urma unor discuții purtate în anul 2010 cu domnul ing. Aurel Sântimbreanu, un bun cunoscător al patrimoniului arheologic de la Roșia Montană, am putut verifica unele informații orale, pe care le obținusem anterior, cu privire la săpăturile întreprinse sub conducerea sa între 1966–1967 (Pl. IX/1). Schița și descrierile, cu toate că au fost efectuate după o perioadă de timp considerabilă de la data efectuării acelor intervenții, mi-au fost de un real folos pentru înțelegerea modalității în care au fost făcute acele excavații. După identificarea unor ziduri, cu distanța între ele de aproximativ 18 m, acestea au fost „urmărite”, conturându-se o suprafață cu lungimea de 18–20 m și lățimea de 10–12 m. În acest fel, a fost identificat material ceramic de construcție, o șampilă a legiunii XIII Gemina și alte fragmente de ceramică¹¹. Investigațiile par să fi avut ca obiectiv identificare unei ștampile, care ar fi atestat prezența legiunii amintite la *Alburnus Maior*. Din câte am putut deduce, coroborând mai multe informații verbale, îndeplinirea acestui deziderat a coincis cu finalizarea acelor săpături.

⁶ Țenea, Voișian 2003, 447–467

⁷ Țenea 2003, 253–254; Țenea 2009, 372

⁸ Wollmann 1979, 197

⁹ Wollmann 1985–1986, 295, nota 80; Wollmann 1996, 74; Sântimbreanu 1989, 20

¹⁰ Țenea, Voișian 2003a, 447, 461 – S24 profil est, între metri 2–7

¹¹ Scrisoarea lui Aurel Sântimbreanu este datată din 12 martie 2010 și face parte din arhiva personală a subsemnatului. Îi mulțumesc și pe această cale pentru această mărturie.

Planul edificiului E2 este compact, înscriindu-se într-o suprafață aproximativ pătrată, cu laturile de 17,50 m pe direcția N–S și 19,50 m pe direcția E–V, având o suprafață de cca 340 m.p. Trama zidurilor a fost orientată aproximativ pe direcția EV–NS (Pl. III).

Zidurile au fost construite în tehnica *opus incertum*, utilizându-se și fragmente de cărămidă. Liantul a fost realizat din mortar de var în amestec cu nisip și pietriș. Pietrele utilizate în construcție au fost variate, atât în privința dimensiunilor, cât și din punct de vedere structural și calitativ. Pietrele de zidărie mai friabile, destul de reduse cantitativ, sunt asemănătoare structural cu stratul de rocă superficială a Dealului Carpeni. Acestea provin probabil din nivelarea spațiului destinat construcției, respectiv din săparea șanțurilor pentru fundații. Pentru consolidarea muchiilor clădirii au fost utilizate blocuri paralelipipedice de calcar de dimensiuni considerabile (0,80/1 × 0,40/0,50 × 0,40/50 m)¹².

Au fost identificate trei faze de construcție și reparație, asociate cu modificări ale spațiului și schimbarea funcționalității unor încăperi, posibil a întregii clădiri, în ultima sa etapă de funcționare. În primele două faze, în edificiu funcționa cu siguranță o baie publică. Refacerea integrală a planului construcției, din faza a treia, corespunde cu o posibilă schimbare a destinației clădirii, instalația de încălzire cu *hypocaustum* fiind dezafectată în anumite porțiuni.

În **prima fază**, construcția cuprindea cel puțin trei camere încălzite (A, A' și D), precum și spațiul de serviciu C (acesta adăpostea gurile de *praeurnium*, delimitat spre nord de zidul Z6). La vest de camera A, fragmentele de ziduri păstrate *in situ* din această fază indică un mic compartiment B², cu deschiderile interioare de 2,30 × 1,50 (1,80) m, în care este posibil să fi funcționat un bazin cu apă rece – *frigidarium*, drenat în canalul c1.

Zidurile clădirii din faza 1 au fost realizate în mare parte din piatră de culoare roșatică friabilă, legată cu mortar de culoare alb-roșcată. Pietrele sunt dispuse ordonat în asize succesive, aproximativ orizontale. Grosimea zidurilor este considerabilă, ajungând în cazul celor orientate N–S până la 1,00 m; nu a putut fi determinată grosimea zidului Z9, care limita la est încăperea D, care ajunge în ultima fază până la 1,15 m. Este de menționat faptul că în unele porțiuni fundațiile au fost realizate prin săparea unor șanțuri în stânca nativă, destul de friabilă.

În **faza a doua** a băilor E2, zidurile sunt reconstruite în unele zone încă de la nivelul pereților subsolului, suprapunându-le pe cele anterioare, dar având o grosime mult mai mică (0,65–0,70 m). Zidurile din această fază au fost conservate pe o înălțime ceva mai mare, de până la 0,60 m înălțime. Mortarul folosit în această construcție are structură și aspect diferit, fiind mai fin și de culoare alb-cenușie. Aparent, pietrele de carieră sunt de dimensiuni ceva mai mici decât cele din zidurile fazei anterioare, fiind dispuse destul de aleatoriu în cadrul aceleiași asize de construcție.

Se poate observa o extindere a construcției spre vest și spre nord (Pl. XIV). Planul băii se compune din cinci încăperi: A, D, B, B' și I - bazinul de apă rece – *frigidarium*, situat la vest de zidul Z5, ca o anexă (Pl. VIII/1, 3; XIV). La acestea se adaugă un spațiu de serviciu – C. Camerele A, D și B aveau subsolul încălzit. În subsolul camerei B' nu au fost identificate elemente ale unei instalații de încălzire, nivelul stâncii native fiind relativ ridicat. La nord de camera A, în spațiul C, construit în această fază, între zidurile Z1, prelungirea lui Z2 spre nord și Z6, se aflau probabil două guri de *praeurnia*, care comunicau cu încăperile din zona nordică a clădirii prin canale care traversau zidurile despărțitoare de la nivelul subsolului. Pe zidul Z2 se observă clar conturat, la nivelul pardoselii, un spațiu gol din care începe canalul c1. Acest fapt indică proximitatea unui bazin de apă caldă.

Datorită unor urme de săruri puternic sedimentate pe fața superioară a zidului Z9, dar și datorită vecinătății unui *praeurnium*, putem presupune că un alt bazin de apă caldă ar fi putut funcționa în interiorul camerei D, foarte aproape de zidul Z9.

Încăperea B a fost concepută inițial (faza 2), ca un spațiu neîncălzit, fără subsol, acesta realizându-se prin decuparea stâncii din spațiul cuprins între zidurile Z2, Z3, Z5 și Z6, la cca 10–12 cm în exteriorul feței acestora. Baza zidurilor Z5 și Z6, la nivelul subsolului, a fost constituită din stânca nativă. Cota maximă superioară până la care se mai păstrează stânca este mai înaltă cu 0,45 m față de cota nivelului subsolului. O situație aparte a putut fi observată pe traiectul zidului Z3. Pe o porțiune a acestuia s-a putut constata faptul că talpa fundației era cu 20–30 cm mai ridicată față

¹² Pentru câteva situații reprezentative de la Ostia, vezi van der Meer 2002, 575–580.

de pavajul subsolului. Această situație particulară s-a datorat modului în care a putut fi săpat subsolul camerei, respectiv al fundațiilor zidurilor portante, în stâncă nativă. Astfel, o porțiune din acest zid, respectiv partea sa inferioară din subsol, a fost formată numai din stâncă tăiată vertical.

Se constată și faptul că nivelul pavimentului din subsolul spațiului B este mai ridicat cu 0,25–0,27 m față de cel al spațiilor contemporane A, A' și D. Diferența dintre cota pardoselii de la nivelul parterului și nivelul superior al crepidei păstrate în porțiunea estică a zidului Z5, unde acesta se îngustează în elevație cu 5–7 cm, corespunde sumei dintre înălțimea totală de cca 60 cm (pila cea mai înaltă descoperită *in situ*, formată din 7 cărămizi¹³, respectând regulile întâlnite la Vitruvius) și grosimea medie de cca 15 cm a pardoselii (*suspensurae*)¹⁴. Probabil, aceasta era cota medie de călcare la parterul întregii construcții în faza 2. După cum observăm și în primul raport de cercetare arheologică¹⁵, pilonii de susținere ai pardoselii au fost realizați din cărămizi pătrate cu dimensiuni de 17 × 17 × 6 cm și 27 × 27 × 6,50 cm la bază și în porțiunea superioară, legate cu un strat de mortar subțire de aproximativ 1 cm. Pardoseala parterului era susținută de cărămizi mari, pătrate, cu latura de 58 cm și grosimea de 7,50 cm, dimensiuni care corespund interaxului dintre pile.

Începând de la nivelul de călcare al parterului, pereții camerelor încălzite erau dublați cu placaj realizat din *tegulae mammatae*, în spatele cărora circula aerul cald. Fragmentele descoperite în timpul săpăturilor indică utilizarea mai multor tipuri de material ceramic de construcție de acest fel, înălțimea și formele „picioarelor” fiind variabile (5–7,50 cm).

Bazinul de apă rece a fost construit, după cum am amintit, în aceasta fază în camera I (dimensiuni interioare de 2,40 × 3,15/3,20 m) având ziduri groase de 0,65 cm. Talpa fundației zidului de nord, Z6, este mai coborâtă cu 0,20–0,25 m față de cota fundației zidului Z5, surprinsă în extremitatea sudică, în dreptul canalului c2 (Pl. IV/2, VIII/1). Baza bazinului a suferit modificări ale nivelului în două momente, cota sa inferioară fiind ridicată de două ori, cu câte 0,25 m cu ocazia unor reparații (Pl. VIII/2). Pereții construcției au fost placați, cel puțin în prima fază de funcționare a bazinului, cu un strat de cărămizi, groase de 6 cm, puse pe cant și acoperite cu tencuială hidroizolantă – *opus signinum*. Scurgerea apei din bazin se făcea pe latura de sud, printr-un canal cu traseu cotit (c2), care făcea legătura cu canalul c1, la ieșirea acestuia de sub/din zidul Z3. În această zonă, în umplutura canalului au fost identificate fragmente de tencuială pictată provenite de pe zidurile din apropiere. Fragmentele de tencuială pot fi grupate în două loturi¹⁶.

În faza 3 a edificiului E2, pe suprafața ocupată de construcția termelor se înalță un alt edificiu public cu o compartimentare diferită (Pl. XI), dar preluând, parțial, traseul unor ziduri din vechea construcție, respectiv zidurile perimetrice Z9, Z10 și compartimentările Z2 și Z8.

Limita nordică a noii construcții se deplasează cu 2,10–2,50 m spre nord față de limita băilor din faza 2 (Z6). Spre vest, Z5 (faza 2) este înlocuit de Z12, la o distanță de cca 0,20–0,30 m (Pl. VII/3). Construirea zidului perimetral Z12 corespunde dezafectării bazinului de apă rece din camera I, acesta suprapunând traiectele demolate ale zidurilor Z6 (Pl. VIII/3) și Z14.

Noua construcție este divizată de un zid median Z4, orientat E–V, conceput pe traseul zidului despărțitor dintre încăperile A și A' și folosindu-l ca fundație. În spațiul încăperii D, talpa zidului median Z4 a fost dispusă peste pavimentul subsolului utilizat în fazele 1 și 2 (Pl. VI/2). Un nivel bine conturat a fost identificat parțial în două încăperi D1 și A', în proximitatea intersecției zidului Z8 cu fața sudică a zidului Z4. Acesta este format dintr-un paviment de *cocciopesto grossolano*, cu suport din două straturi de piatră de râu, amenajat peste un strat de lut galben curat, de nivelare, care acoperea nivelul de dărâmtură al fazei a doua a edificiului. La limita superioară a stratului de pământ galben a fost observată o înșiruire de pietre de dimensiuni mici care are

¹³ Tenea, Voișian 2003a, 449

¹⁴ Marea majoritate a pilonilor de cărămidă aveau înălțimea de 0,60 m (2 picioare romane – Vitruvius V 10, 5, 6). Gazele erau evacuate prin spațiul creat de sistemul roman de pereți falși, prin utilizarea de *tegulae mammatae*. Deasupra pilonilor vor fi dispuse cărămizi de 1,5 picioare (Vitruvius V 10, 5, 6), peste acestea, adică partea inferioară a pavimentului (*suspensura*), va fi formată din cărămizi pătrate cu latura de două picioare.

¹⁵ Tenea, Voișian 2003a, 449

¹⁶ Patru fragmente de tencuială pictată au fost realizate în tehnica frescei. Pigmenții utilizați sunt: albul de var (carbonat de calciu), negrul de cărbune și pământul roșu. Tencuiala suport este albă, compactă, omogenă, având o grosime de 2 mm, având în compoziție var, praf fin de cărămidă (5%) și călți. Analiza tencuiei suport și a pigmenților a fost realizată prin microchimie analitică de către Doina Boroș, în cadrul Laboratorului Zonal de Restaurare al Muzeului Național de Istorie a Transilvaniei, Sectorul Investigații Chimice (buletin de analiză 7/2002).

aspectul unui paviment de piatră bătută în pământ (Pl. VI/3, VII/1)¹⁷. Suntem de părere că acest strat nu reprezintă un pavaj, ci un nivel superficial, intermediar între stratul de pământ galben folosit pentru nivelarea dărâmăturii fazei 2 și amenajarea substrucției din bolovani pentru *cocciopesto grosolano*, la rândul ei reprezentând substrucția unui paviment sau a unei podele.

Datorită faptului că modificările planimetrice ale clădirii (în faza 3) sunt foarte numeroase față de etapa constructivă precedentă, am fost înclinați să credem că baia a fost dezafectată, iar în cazul edificiului din ultima fază pare să fi fost vorba de o schimbare a destinației acestuia. Planimetria este schimbată considerabil, după cum se poate observa și din plan (Pl. XV), unele spații sunt dezafectate (bazinul din camera I), iar altele reconfigurate substanțial, cum ar fi întregul spațiu situat la nord de zidul Z4. Nu putem preciza destinația noii construcții și nici legătura acesteia cu eventuale construcții aflate în proximitatea vestică. De asemenea, trebuie să precizăm că cele două altare dedicate lui Silvanus pot fi atribuite acestei faze de construcție exclusiv pe baza unor argumente logice. Pornind de la aceste descoperiri se poate doar sugera schimbarea destinației clădirii într-una cu o eventuală funcție cultică¹⁸.

Pentru o mai bună înțelegere a funcționării edificiului, am efectuat o sondare a zonei învecinate. În acest sens am deschis două secțiuni în interiorul platoului, în zona estică a acestuia, cu scopul de a stabili eventuale legături cu căi antice de acces sau de a identifica alte clădiri care s-ar fi putut afla în apropiere. Demersul nu s-a soldat cu descoperiri relevante. Datorită pantei accentuate din zona sudică nu am realizat o sondare a acestei porțiuni.

Așadar, zona în care am putut continua investigațiile a fost cea vestică. În acest spațiu, la aproximativ 13 m de edificiul E2, în caroul 17 al S8, a fost identificat un mormânt de incinerare (Pl. III). S-a păstrat doar partea inferioară a acestui complex, cu o adâncime de aproximativ 10 cm. Mormântul era orientat aproximativ N–S, având dimensiunile de 1,10 × 0,60 m. Din inventarul funerar, foarte fragmentar, putem consemna: fragmente dintr-un opaiț, dar și de la două vase globulare și trei *turribula*, două fragmente dintr-un vas de dimensiuni mai mari, un mâner din bronz provenit de la o cutie de lemn, o cheie de fier, precum și câțiva pigmenti de cărbune și oase calcinate¹⁹. Elementele de datare tipologice și contextuale nu pot oferi indicii asupra unei încadrări cronologice mai precise a complexului. Fiind vorba de o identificare în cadrul unei secțiuni de control la vest de clădirea amintită, nu putem stabili vreo conexiune între momentul depunerii defunctului și funcționarea vreunei faze a edificiului cercetat. Distanța dintre acest mormânt și aria funerară identificată în limita vestică a platoului în anul 2001²⁰ este de 150 m în linie dreaptă, ambele descoperiri aflându-se la aceeași cotă de nivel. Este posibil ca mormântul identificat de noi să facă parte dintr-un grup de morminte distinct de cel din vestul platoului, nefiind însă exclus ca aceste complexe să fi făcut parte la un moment dat din aceeași arie funerară. De asemenea, în vecinătatea vestică a edificiului au fost descoperite câteva structuri aparent de natură antropică, care ar putea fi interpretate ca fiind ziduri, însă gradul lor de păstrare era foarte precar. Nu este exclus să fie vorba despre anexe ale clădirii E2 în ultima sa fază sau ruinele unei clădiri învecinate. În stadiul actual al cercetării zonei nu poate fi formulată o ipoteză concludentă în acest sens.

ALTARELE VOTIVE

În cursul cercetărilor au fost descoperite două altare votive dedicate lui Silvanus. Primul a fost descoperit în partea superioară a nivelului de demolare a edificiului E2, în proximitatea limitei

¹⁷ Acest nivel a fost identificat în campania din anul 2001, pe profilul vestic al S25–26, între metri 1,50–3,50; vezi Țentea, Voișian 2003a, 461, fig. 7.

¹⁸ Se cunosc și cazuri în care în inscripțiile care menționează unele lucrări din băi au fost dedicate unor divinități. De exemplu, altare pentru Fortuna au fost descoperite în *tepidarium* la băile de la Chesters (RIB 1449) sau în *apodyterium* în băile de la Walldürn (CIL XIII 6592; Baatz 1978, 75, fig. Abb. 10). Vom aminti aici și reprezentarea zeului Pan, divinitate care se confundă uneori cu *Fanus* sau *Silvanus*, pe un bloc paralelipipedic de calcar amplasat pe fațada băilor din Barzan (Charente-Maritime, în Gallia Aquitania) – Santrot 2003, 207–209.

¹⁹ Țentea, Voișian 2003b, 280–282, nr. 163

²⁰ Rusu-Bolindeț *et alii* 2003, 389–390, 401, fig. 1

vestice a acestuia (Pl. III/A1 – dedicație pentru *Silvanus Augustus*), antrenat într-un nivel deranjat. Al doilea altar a fost identificat tot în poziție secundară, într-un context reprezentând o intervenție modernă, care a deranjat stratul de dărâmătură a zidurilor edificiului din camera B'. Poziția sa oblică indica o angrenare sau o alunecare a acestuia în cursul unei deranjări semnificative a stratului arheologic (Pl. III/A2 – dedicație pentru *Silvanus Domesticus*).

Silvanus este un zeu cu o multitudine de atribute, care se confundă uneori cu cele ale lui Pan sau ale lui Fanus, cultul său oficiindu-se în mijlocul naturii. În scrierile autorilor clasici latini se regăsesc numeroase date referitoare la oficierea și aspectele cultului lui Silvanus. Date despre răspândirea cultului în Imperiu – cu excepția Romei și a Italiei – indică cea mai mare frecvență a atestărilor în *Pannonia* (cca 250), *Dacia* (cca 100), *Dalmatia* (cca 90) și *Galia Narbonensis* (cca 65)²¹. În interpretarea acestei statistici trebuie avut în vedere faptul că numărul de atestări nu este raportat la intervalul cronologic în care au fost făcute aceste dedicații, ceea ce ar apropia foarte mult situația din *Dacia* de cea din *Pannonia*. La nordul Dunării, cultul zeului Silvanus a fost cel mai frecvent atestat în *Dacia Superior*. Mihai Bărbulescu considera că cei mai importanți factori care au contribuit la răspândirea cultului lui Silvanus în *Dacia* au fost minierii dalmatini, coloniștii din *Pannonia* și chiar soldații trupelor de mauri²². Cel mai frecvent epitet al Silvanus, atât în *Dacia* (59), cât și în *Pannonia* este *Domesticus*. Acest epitet poate fi interpretat ca o invocare a protecției divine pentru locul în care respectivii indivizi își desfășurau activitatea²³. În studiile privitoare la „cultul imperial” discuția asupra divinităților care primesc epitetul „Augustus” sau „Augusta” a devenit un loc comun²⁴. Acest epitet indică asocierea divinității cu persoana împăratului, presupunând o transferare a puterilor zeului asupra împăratului și a familiei sale. Prin aceste practici, persoana care făcea dedicația își exprima loialitatea față de împărat, fapt care nu coincidea cu identificarea acestuia din urmă cu divinitatea adorată. Actul în sine nu poate fi interpretat ca o manifestare aparținând cultului imperial²⁵.

Numele dedicantului celei de-a doua inscripții, Helius, scris în forma *HIILIVS*, este de proveniență greacă – *Helios*. Numele *Helius* apare în patru inscripții de la *Salona (Dalmatia)*²⁶. Același nume a fost întâlnit în câteva inscripții din zona dobrogeană a provinciei *Moesia inferior*²⁷. Un libert, *M. Herennius Helius* a fost atestat pe o inscripție de la *Cybalae (Vinkovci)* în *Pannonia Inferior*²⁸. Din aceste câteva exemple prezentate se poate observa frecvența numelui în rândul peregrinilor, fapt care poate fi un indicator și pentru originea personajului nostru. Nu este exclus însă ca acesta să fi fost sclav.

²¹ Dorcey 1992, 161 sqq

²² Distribuția atestărilor epigrafice ale cultului indică următoarea situație: *Apulum* (32), *Micia* (21), *Alburnus Maior* (11), *Napoca* (7), *Ampelum* (6), *Ulpia Traiana Sarmizegetusa* (5), *Potaissa* (5), *Porolissum* (4), *Tibiscum* (1) – Pribac 2006, 55–56, 270–275; Bărbulescu 2003, 256–257; Bărbulescu 2009, 70.

Din studiul statistic realizat de Sorin Pribac (vezi nota anterioară) reiese următoarea situație: meșteșugari (35), negustori (32), militari (23), notabilități (12), ceea ce nu conduce spre ideea adorării acestei divinități în special de către persoane de condiție modestă.

Întrucât în cazul unei mari părți din dedicații textul inscripțiilor este destul de lacunar, nu s-au putut formula concluzii semnificative privitoare la originea sau statutul social al dedicantilor.

²³ Clasificarea cultelor din zona minieră, în funcție de legăturile cu activitatea minieră propriu-zisă, se împart în trei grupe: divinități ale naturii (*Liber, Silvanus, Diana, Ceres*), ale adâncurilor (*Dis Pater, Terra Mater, Orcia, Aeracura*) și zei care patronează activitățile miniere sau *officinae* metalurgice (*Hercule, Vulcanus, Neptun*), vezi Dușanić 2004, 264.

²⁴ Fishwick 1991, 446–454

²⁵ Fishwick 1991, 446–448, 453; Gradel 2002, 104–105. Astfel, potrivit lui Ittai Gradel, venerarea împăratului este una onorifică, fără a putea fi încadrată exclusiv în sfera politicului sau a religiosului. Puterea absolută a împăratului inducea doar asimilarea sa cu un zeu. Manifestările cultului imperial se regăsesc, potrivit aceluiași autor, în sfera privată, mai ales la nivelul celor cu statut social inferior, liberti sau sclavi (Gradel 2002, 1–27). Pentru împăratul în viață exista cel puțin teoretic un cult indirect, chiar dacă nu sunt cunoscute *ex voto*-uri dedicate acestuia. Pentru o scurtă trecere în revistă a istoriografiei cultului imperial în *Dacia*, vezi Bulzan 2008, 9–21. Motivul dedicației nu este consemnat explicit, formulele *VSLM* sau *VSLL* indică vag un contract anterior între dedicant și divinitate.

²⁶ *Helius*, libert sau sclav: *domino / b(ene) m(erenti) p(osuit)* (CIL III 2045), *Iulius Helius* (CIL III 2391), *Q(uintus) Aernius Helius* (CIL III 12917), *Q. Cloelius Helius*, dedicație pentru Silvanus Augustus (CIL III 14677 = AE 1900, 00138)

²⁷ Trei inscripții sunt puse în legătură cu același personaj, probabil scrib, două inscripții de la *Capidava* (descoperite la Crucea, jud. Constanța) (CIL III 14214, 20 = ISM V, 29; CIL III 13737 = ISM V, 20) și una de la *Ulmelum (Pantelimon)* (ISM V 73 = AE 1912, 300 = AE 1922, 64): *Cocc(eius) (H)elius / scripsit!* O altă inscripție atesta un *Helius, domo Amurio* (ISM V 234, Topolog).

²⁸ CIL III 9966 = CIL III 13360

MATERIALUL CERAMIC DE CONSTRUCȚIE ȘTAMPILAT

Ștampilele cu marca legiunii *XIII Gemina* descoperite în edificiul E2 se încadrează cu precădere în tipurile databile în prima parte a secolului al II-lea p. Chr. Cea mai însemnată cantitate de material ceramic de construcție ștampilat de acest fel a fost descoperită în principal la *Apulum*, dar și pe teritoriul provinciei²⁹. O situație aparte o reprezintă ștampila P CLo, identificată pe o cărămidă descoperită în edificiul E1, marcată, de asemenea, cu o ștampilă a legiunii *XIII Gemina*³⁰. Analogiile acestei ștampile se găsesc doar la *Apulum*, în zona pretoriului guvernatorului (imprimate pe trei țigle pentru acoperiș)³¹. Un fragment de *tegula mammata*, descoperit în anul 2002 în clădirea E2 este marcat cu același tip de ștampilă (Pl. XIX/6). Astfel, această semnalare stabilește un nou element de legătură între cele două edificii prevăzute cu *hypocaustum* de pe Dealul Carpeni.

Vasile Moga era de părere că materialul ceramic de construcție, marcat cu însemnele legiunii *XIII Gemina*, a fost produs la *Apulum*, fiind ulterior distribuit de către vexilațiile acesteia³². Acest fapt a fost confirmat și de rezultatele analizelor mineralogice efectuate pe lotul de material ștampilat de la Roșia Montană, comparativ cu loturi similare de la *Apulum*³³. Nu există elemente de datare în funcție de contextele arheologice care să poată fi corelate cu datarea tipologică a ștampilelor. Astfel, datarea tipologică a acestor artefacte nu poate constitui în sine decât un indiciu asupra datării edificiilor E1 și a primei faze a clădirii E2, cu atât mai mult cu cât fragmentele acestor piese au fost descoperite aproape exclusiv în poziție secundară³⁴.

DESCOPERIRILE NUMISMATICE ȘI ELEMENTE DE DATARE

În cursul cercetărilor din cele trei campanii arheologice referitoare la edificiul E2 au fost identificate 13 monede. Două dintre acestea au fost publicate în raportul primei campanii³⁵. Acestea provin din contexte aparținând ultimelor două faze de folosire și demolare ale edificiului.

Cea mai mare frecvență monetară poate fi observată pentru monedele emise în perioada 117–138 – Hadrian – (5 monede) comparativ cu celelalte „grupuri”: flavieni (3 piese), Traian (2), Antoninus Pius (2). Cea mai târzie piesă, ca dată de emisiune, este moneda cu efigia Iuliei Mamaea, mama împăratului Severus Alexander (222–235 p. Chr.). Această frecvență a monedelor, indică o activitate mai intensă începând probabil cu domnia lui Traian, continuând cu Hadrian și Antoninus Pius. Monedele flaviene pot fi interpretate ca fiind rămase în circulație.

Se poate observa un hiatus între majoritatea monedelor și cea emisă în timpul lui Severus Alexander, fapt care poate fi pus în legătură cu perioada turbulentă începută odată cu războaiele marcomanice, moment care va fi determinat scăderea considerabilă a activităților miniere din arealul Roșiei Montane.

Monedele descoperite sunt din bronz: 3 sesterti, 2 dupondii, 4 ași, una provincială, două neidentificabile. Singura monedă care oficial ar aparține categoriei monedelor de argint este un denar *subaerat* (nr. cat. 10). Monedele fac parte din categoria celor de valoare mică sau medie în cadrul sistemului monetar roman. Din această cauză, asemenea monede sunt cele mai numeroase în circulație, având așadar șansele cele mai mari de a fi pierdute³⁶.

²⁹ Szilágyi 1946, 42–44, pl. III–IV; Moga 1985, 51; Băluță 1997, 135; Piso 2000, 221

³⁰ Țentea 2003, 264, fig. 2/4a, b

³¹ IDR III/6 85 = Băluță 1997, p. 142, nr. VII = Băluță 2000, 371

³² Moga 1985, 46

³³ Ionescu, Ghergari, Țentea 2006, 413–436. La data publicării acestor ștampile de pe Dealul Carpeni, sub rezerva rezultatelor analizelor mineralogice, eram de părere că prezența materialului tegular cu ștampilele legiunii *XIII Gemina* atestă staționarea unor (unei) vexilații legionare în zona *Alburnus Maior* cel puțin pe durata fabricării materialului tegular și, eventual, a construirii unor edificii în locul amintit, vezi Țentea 2003, 257, nota 40.

³⁴ Excepția o reprezintă o ștampilă pl. XIX/4.

³⁵ Țentea, Voișian 2003a, 451, nr. 1, 2

³⁶ Folosim și acest prilej pentru a-i mulțumi colegului Cristian Găzduc pentru sprijinul amabil acordat pentru prelucrarea și interpretarea monedelor.

*
**

Baia este un simbol al civilizației romane, ea putând fi încadrată între serviciu public și o instituție în sine. În abordarea noastră ne-am concentrat asupra unei prezentări cât mai detaliate a săpăturii și a diverselor situații arheologice existente, încercând să lămurim cât mai multe aspecte relevante privitoare la funcționalitatea edificiilor și la modul de funcționare a unor instalații. După finalizarea cercetărilor de teren și procesarea grafică a documentației de săpătură astfel rezultate, sarcina cea mai dificilă a fost încercarea de a identifica funcția/funcționalitatea fiecărei săli/camere, întrucât o parte importantă a clădirii, altfel spus structurile constructive, s-a păstrat sub nivelul antic de călcare.

Analogiile sunt o bună sursă de stabilire a funcției camerelor, însă exemplele avute în vedere au trecut la rândul lor printr-un proces similar, motiv pentru care am optat pentru analiza comparativă cu mult mai multe analogii, chiar dacă unele sunt doar analogii parțiale³⁷.

Modificările constructive efectuate în anumite spații au putut implica inclusiv modificarea funcției sălii respective. Ca reper am avut în vedere observațiile cercetătorilor moderni privind obligativitatea refacerii subsolului la un interval relativ mic în comparație cu celelalte structuri, pilonii de cărămidă fiind supuși permanent interacțiunii cu aerul fierbinte.

În cazul oricărei băi publice era obligatorie existența unui traseu de îmbăiere, care conține cel puțin succesiunea *F(rigidarium) – T(epidarium) – C(aldarium)*, având ca fundament gruparea camerelor încălzite în jurul unui *praefurnium*. Astfel combustibilul putea fi utilizat cu eficiență maximă³⁸.

Edificiul E2 face parte așadar din categoria băilor de dimensiuni mici (*balnea*). Aceasta era menită să deservască un număr relativ redus de persoane.

CONCLUZII

Topografia arheologică a Dealului Carpeni indică existența unor elemente de habitat, a unor posibile edificii de cult (?) sau atestări ale unor *collegia* (?), precum și a celor două edificii cu caracter public (E1 și E2). Stabilirea unor relații cronologice sau funcționale între cele trei puncte cercetate arheologic în cuprinsul Dealului Carpeni este greu de realizat. Dificultățile constau în faptul că, pe de-o parte, în actualul stadiu al cercetărilor, nu deținem date privitoare la rețeaua de drumuri din zonă, iar pe de altă parte, configurația terenului din zona estică a dealului a fost modificată de depunerile de steril rezultate din activități miniere moderne, fapt care a îngreunat cercetarea de teren.

Așadar, putem vorbi de o relaționare a edificiilor E1 și E2 întrucât ambele au fost prevăzute cu instalații de *hypocaustum*, construite din material ceramic de construcție marcat cu ștampila legiunii *XIII Gemina*, tehnica de construcție a zidurilor fiind – de asemenea – similară (ziduri legate cu mortar și tencuite). Se poate argumenta o contemporaneitate, cel puțin parțială, a clădirilor, durata lor de funcționare fiind însă diferită. Edificiul E1 a avut o singură fază de construcție și funcționare, neputând fi sesizate – din punct de vedere arheologic – reparații semnificative. Avându-se în vedere durata medie de funcționare a unei instalații de *hypocaustum*, de până la 25–30 ani și incluzând unele eventuale reparații minore, putem conchide că această clădire a funcționat destul de puțin timp. În cazul edificiului E2, însă, au putut fi sesizate faze și amenajări care indică o durată de folosire mult mai mare. Vom reaminti aici că două variante identice de ștampile se regăsesc pe materialul ceramic de construcție descoperit în ambele edificii³⁹. Din punct de vedere tipologic avem de-a face cu două băi (*balnea*), care au funcționat într-o zonă frecventată atât de personal administrativ, dar și de comunități de arendași.

³⁷ Pentru o scurtă trecere în revistă a listei actualizate a descoperirilor din Dacia, vezi Țenea 2010, 455–458.

³⁸ Băile erau amplasate în locuri cât mai călduroase, fiind orientate cu spatele spre nord. [...] Băile vor avea ferestrele îndreptate spre vestul de iarnă sau, în cazul în care conformația terenului nu permite, orientarea acestora va fi spre sud, deoarece perioada cea mai obișnuită pentru baie este de la amiază până seara [...] (Vitruvius V 10, 1).

³⁹ Pentru ștampilele legiunii, vezi comparativ Țenea 2003, 264–265, fig. 2–3. Pentru ștampila *PCLo*: E1 – Țenea 2003, 264, fig. 2/4b, iar pentru E2, pl. XIX/6.

Cea mai mare frecvență monetară, pentru lotul descoperit în băile E2, se încadrează în perioada 117–138, iar după un interval considerabil de timp este semnalată o descoperire din timpul lui Severus Alexander. Acest fapt poate fi pus în legătură cu scăderea considerabilă a activităților miniere din arealul Roșiei Montane începând cu mijlocul secolului al II-lea p. Chr.

CATALOG

ALTARE VOTIVE (Pl. XVI-XVII)

1. Altar de calcar, rupt în partea stângă a aticului, în profunzime până dincolo de conturul reprezentat de *foculus*. Dimensiuni: 53 × 24,5 × 20,50 cm (la bază). Altarul are o profilatură simplă, format din trei praguri, atât la atic, cât și la bază. Câmpul epigrafic are dimensiunile de 23 × 21 cm. H litere inegale între 4,50–5 cm, dimensiunile literei O fiind de aproximativ 2 cm.

R. 1–3, A fără bara mediană

Roșia Montană 2002, E2, poziție secundară **Pl. III.1, XVI**

Șily[a]no

Augusto

sacrum

v(otum) s(olvit) l(ibens) l(aetus) vel

v(otum) s(olverunt) l(ibentes) l(aeti).

2. Altar de calcar, rupt în partea stângă a aticului, în profunzime până în apropierea de *foculus*. Dimensiuni: 55 × 25,50 × 18 cm (la bază). Altarul are o profilatură simplă, formată din trei praguri, atât la atic, cât și la bază. Câmpul epigrafic are dimensiunile de 24 × 25,50 cm. Literele sunt inegale, având înălțimea cuprinsă între 4,50–5 cm, dimensiunile literei O fiind de aproximativ 2 cm.

R. 1–2, O mai mic decât restul literelor; R. 3 E redat sub forma a două haste paralele.

Roșia Montană 2002, E2, poziție secundară **Pl. III.2, XVII**

Silvano

Domesti(co)

Helius

v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito).

ȘTAMPILE (Pl. XIX)

1. Ștampilă întreagă; L = 11,30 × 3,40 cm; text „LEG XIII”. Tip. LEG XIII

RM 2002, E2, S 004, nivelul superior al dărămăturii din *praeefurnium*. Dunga oblică este dată de o remodelare a cărămizii după ștampilare. / gros = 5,50 cm; CAR(E2) nr. 9. **Pl. XIX/1**

2. Ștampilă fragmentară; 11,20 × 3,60 cm; text „LEG XIII”. Tip. LEG XIII

RM 2003, E2, poziție secundară; CAR(E2) nr. 14. **Pl. XIX/2**

3. Ștampilă fragmentară; 5,80 × 3,60 cm, text „LEC”. Tip. LEG XIII

RM 2002, E2, Z5 CAR(E2) nr. 10. **Pl. XIX/3**

4. Ștampilă fragmentară; 6,10 × 3,50 cm text „LEG”. Tip. LEG XIII

RM 2002, E2 / S 27 – *praeefurnium* (in situ) CAR(E2) 11. **Pl. XIX/4**

5. Ștampilă fragmentară; 6,02 × 3,40 cm; text „G XIII”. Tip. LEG XIII

RM 2003, E2, poziție secundară; CAR(E2) nr. 13. **Pl. XIX/5**

6. Ștampilă fragmentară; h = 3,50 × 3,30 cm / gros = 3 cm; text “L o(d?)”. Tip. P C L o(d?)

Roșia Montană 2002, E2, S 002, *tegula mammata*, poziție secundară; CAR(E2) nr. 12. **Pl. XIX/6**

CATALOGUL MONEDELOR (Pl. XVIII)

VESPASIANVS / TITVS

1. Sestert; AE; 17,90 g; 30,50 mm.

Avers: Legenda ștearsă; cap spre dreapta.

Revers: Ilizibil.

Roșia Montană 2003, CAR(E2)X8. **Pl. XVIII/1**

DOMITIANVS

2. Sestert; AE; 19,40 g; 32,30 mm.

Avers: Legenda ștearsă; cap spre dreapta.

Revers: Ilizibil.

Roșia Montană 2003, CAR(E2)X10. **Pl. XVIII/2**

3. Bronz, posibil provincial; 3,90 g; 23,30 mm.

Avers: ...[C?]ENS...; cap spre dreapta.

Revers: corodat

Roșia Montană 2003, CAR(E2)X9. **Pl. XVIII/3**

TRAIANVS

4. Dupondius; AE; ↓; 11,10 g; 26 × 25 mm.

Avers: Legenda ilizibilă [imp caes ner traiano optimo aug ger dac parthico p m tr p cos vi p p], bust drapat, radiat, spre dreapta.

Revers: [senatus populu]SQV[e romanus]; în

exergă: [s c]; Traian între două trofee.

RIC II, p. 292, nr. 676, Roma 114–117 p. Chr.

Țentea, Voișian 2003a, 451. nr. 1; Roșia Montană 2001, CAR(E2)1. **Pl. XVIII/4**

5. Sestert; AE; ↓; 20,20 g; 31,20 mm.

Avers: Legenda ilizibilă [imp caes nervae traiano aug ger dac p m tr p cos v p p]; cap laureat spre dreapta.

Revers: Legenda ilizibilă [s p q r optimo principi / s -] C; Spes, mergând spre stânga, ținând o floare.
RIC II, p. 281, nr. 519, Roma, 103–111 p. Chr.
Roșia Montană 2002, CAR(E2)X5. **Pl. XVIII/5**

HADRIANVS

6. Dupondius; Axa: 6; D: 26,70 × 25,10 mm; G: 11,70 gr.

Avers: Legenda ilizibilă, dar continuă [imp caesar traianus aug p m tr p cos iii], bust radiat spre dreapta, posibil drapat pe umărul stâng.

Revers: [moneta au]GVSTI; în câmp: S - C; Moneta, stând spre stânga, ținând balanța și cornul abundenței.
RIC II, p. 417, nr. 600(a/b), Roma, 119–121 p. Chr.
Roșia Montană 2002, CAR(E2)X3. **Pl. XVIII/6**

7. As; AE; 6,10 g; 27,10 × 24,30 mm.

Avers: Legenda ilizibilă dar continuă [imp caesar traian(us) aug/...]; cap laureat spre dreapta.

Revers: puternic corodat.
RIC II -, Roma, 119–121 p. Chr.
Roșia Montană 2002, CAR(E2)X4. **Pl. XVIII/7**

8. As; AE; ↓; 8,70 g; 25,10 mm.

Avers: Legenda ilizibilă [hadrianus augustus]; cap laureat spre dreapta.

Revers: S[alus augusti] [s] - C; în exergă: COS II[i]; Salus spre stânga, ținând un sceptru, hrănind șarpele încolăcit pe un altar.
RIC II, p. 427, nr. 678, Roma 125–128 p. Chr.
Roșia Montană 2003, CAR(E2)X7. **Pl. XVIII/8**

9. As; AE; ↓; 9,30 g; 27,30 × 24,90 mm.

Avers: Legenda ilizibilă; cap spre dreapta.
Revers: Legenda ilizibilă; siluetă spre stânga.
Roșia Montană 2003, CAR(E2)X6. **Pl. XVIII/9**

HADRIANVS: Lucius Aelius Caesar

10. Denar fourré; AE argintat; ↓; 2,00 g; 18 mm; fragmentar.

Avers: [l aelius] - CAE[sar]; cap spre dreapta.
Revers: [tr pot c]OS II; în exergă: CONCOR[d]; Concordia șezând spre stânga, ținând patera în mâna dreaptă și cotul stâng rezemat pe cornul abundenței.
Cf. RIC II, p. 392, nr. 436, Roma, 137 p. Chr.
Țențea, Voișian 2003a, 451. nr. 2; Roșia Montană 2001, CAR(E2)2. **Pl. XVIII/10**

TYR (SYRIA)

EMISIUNE PSEUDO-AUTONOMĂ

11. AE; ⚡; 8.55 g; 21,70 × 20 mm.

Avers: bustul lui Tyche, drapat, purtând voal spre dreapta; la stânga, o frunză de palmier.

Revers: [HOΣ TYP] (monogramă) IEPAΣ MHTPOΠO/ΛEΩΣ, Vas spre stânga.
Cf. RPC IV, 6815, 138–161 p. Chr.

Sub podeaua fazei a treia de piatră
Roșia Montană 2002, CAR(E2)X12. **Pl. XVIII/11**

ANTONINUS PIUS

12. As; AE; 25 × 25,5 mm.

Avers: ANTONINVS - AVG PIVS P P; cap laureat spre dreapta.

Revers: [tr p]OT - [c]O[s iii]; S - C; Clementia spre stânga, ținând patera și sceptrul.

RIC III, 699, Roma, 140–144 p. Chr.
Roșia Montană 2003, CAR(E2)X13. **Pl. XVIII/12**

SEVERVS ALEXANDER: IULIA MAMAEA?

13. AE; ↓ ?; 5.6 g; 21 mm.

Avers: cap spre dreapta.

Revers: Incert.

Monetărie provincială? 222–235 p. Chr.

Roșia Montană 2003, CAR(E2)X11. **Pl. XVIII/13**

BIBLIOGRAFIE

Alburnus Maior I
Baatz 1978

Băluță 1997

Băluță 2000

Bărbulescu 2009

Alburnus Maior I (ed. P. Damian), București, 2003
D. Baatz (Mit Beiträgen von H.-J. Hundt, A. Krug, H. Schubert und H.-G. Simon), Das Badegebäude des Limeskastells Walldürn (Odenwaldkreis), *SJ (Saalburg Jahrbuch, Bericht des Saalburg Museum, Mainz)* 35, p. 61–107
Cl. L. Băluță, Tipuri de ștampile tegulare militare inedite descoperite la Apulum. II. Ștampile fără antropomim, *Apulum*, 34, 1997, p. 133–168
Claudia Băluță, Tipuri de ștampile tegulare inedite descoperite recent la Apulum, *Apulum*, 37, 2000, p. 369–378
M. Bărbulescu, Africa e Dacia. Gli infussi africani nella Dacia, *Africa romana. Atti del X convegno di studio, Oristano, 11–13 dicembre 1992* (ed.

- Bărbulescu 2003
Bota, Țentea, Voișian 2003
Bulzan 2008
Damian, Borș 2007–2008
Dorcey 1992
Dušanić 2004
Pribac 2006
Fishwick 1991
Gradel 2002
Ionescu, Ghergari, Țentea 2006
van der Meer 2002
Moga 1985
Piso 2000
RIB
Rusu-Bolindeț et alii 2003
Santrot 2003
Sântimbreaanu 1989
Szilágyi 1946
Țentea 2003
Țentea 2009
Țentea 2010
Țentea, Voișian 2003a
Țentea, Voișian 2003b
- A. Mastino, Paola Ruggeri), Sassari 1994, 1319–1338 = *Signum originis. Religie, arta și societate în Dacia Romană*, București, 2009, p. 61–76
M. Bărbulescu, *Interferențe spirituale în Dacia romană*, Cluj-Napoca, 2003²
E. Bota, O. Țentea, V. Voișian, Edificiul public din punctul Tomuș (E 1), în *Alburnus Maior I*, p. 433–446
S. Bulzan, Repere istoriografice ale cultului imperial în Dacia, în G. Moisa (ed.), *Studii de istoriografie românească*, Cluj-Napoca 2008, p. 9–21
P. Damian, Corina Borș, Considerații privind managementul arheologic în contextul proiectului minier Roșia Montană .Programul Național de Cercetare „Alburnus Maior” (2001–2006), *CA*, 14–15, 2007–2008, p. 481–558
P. Dorcey, *The Cult of Silvanus. A Study in Roman Folk Religion*, Columbia Studies in the Classical Tradition 20, Leiden/New York/Cologne 1992
S. Dušanić, Roman mining in Illyricum: historical aspects, în *Dall'Adriatico al Danubio: l'Ilirico nell'età greca e romana: atti del convegno internazionale, Cividale del Friuli, 25–27 settembre 2003* (a cura di G. Urso), Pisa 2004, p. 247–270
S. Pribac, *Aspecte sociale ale vieții spirituale din Dacia romană, cu privire specială asupra cultelor greco-romane*, Timișoara, 2006
D. Fishwick, *The Imperial Cult in the Latin West: Studies in the Ruller Cult of Western Provinces of the Roman Empire*, II, 1, Leiden, 1991
I. Gradel, *Emperor Worship and Roman Religion*, Oxford, 2002
Corina Ionescu, Lucreția Ghergari, O. Țentea, Interdisciplinary (mineralogical-geological-archaeological) Study on the Tegar Material belonging to the Legion XIII Gemina from Alburnus Maior (Roșia Montană) and Apulum (Alba Iulia): possible Raw Materials Sources, *CA*, 13, 2006, p. 413–436
L. B. van der Meer, Travertine Cornerstones in Ostia Antica: Odd Blocks, *American Journal of Archaeology*, 106, 4, 2002, p. 575–580
V. Moga, *Din istoria militară a Daciei romane. Legiunea XIII Gemina*, Cluj-Napoca, 1985
I. Piso, Les légions dans la province de Dacie, în Y. Le Bohec (ed.), *Les légions de Rome sous le Haut-Empire. Actes du Congrès de Lyon (17–19 septembre 1998)*, Lyon, 2000, p. 205–225
R.G. Collingwood, R.P. Wright, *The Roman Inscriptions of Britain*, I, Inscriptions on Stone, Oxford, 1965
Viorica Rusu-Bolindeț, C.A. Roman, E. Bota, Adriana Isac, Adela Paki, F. Marcu, Monica Bodea, Forme de habitat în punctul Balea, în *Alburnus Maior I*, p. 389–431
J. Santrot, Le Pan et la divinité „astral” des thermes, în A. Bouet, *Les thermes privés et publics en Gaule narbonnaise*, Collection de l'Ecole Française de Rome - 320, Rome, 2003, p. 207–209
A. Sântimbreaanu, *Muzeul mineritului din Roșia Montană*, București, 1989
J. Szilágyi, *A Dáciai erődrendszer helyőrségei és a katonai téglabélyegek (Die Besatzungen des Verteidigungssystems von Dazien und ihre Ziegelstempel)*, Dissertationes Pannanonicae II. 21, Budapest, 1946
O. Țentea, Legion XIII Gemina and Alburnus Maior, *Apulum*, 40, 2003, p. 253–265
O. Țentea, On the Defence of Auraria Daciae, în O. Țentea, I. C. Opreș (eds.), *Near and Beyond the Roman frontier. Proceedings of a Colloquium held at Târgoviște in October 2008*, București, 2009, p. 371–381
O. Țentea, *Balinea in Dacia*, în H. Pop, I. Bejinariu, Sanda Băcuet-Crișan, D. Băcuet-Crișan (eds.), *Identități culturale locale și regionale în context european. Studii de arheologie și antropologie istorică. In memoriam Alexandri V. Matei*, Cluj-Napoca, 2010, p. 455–458
O. Țentea, V. Voișian, Edificiul public din punctul Bisericuță (E2), în *Alburnus Maior I*, p. 447–467
O. Țentea, V. Voișian, Roșia Montană, com. Roșia Montană, jud. Alba [Alburnus Maior]. „Bisericuță” (Edificiul E2) – 2001–2003, *CCA*, 2003, p. 280–282, nr. 163

Wollmann 1979	V. Wollmann, Monumente epigrafice și sculpturale din regiunea minieră Alburnus Maior – Ampelum, <i>Sargetia</i> , 14, 1979, p. 190–202
Wollmann 1985–1986	V. Wollmann, Un lucus la Alburnus Maior, <i>AIIA (Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie, Cluj-Napoca)</i> 27, 1985–1986, p. 253–295
Wollmann 1996	V. Wollmann, <i>Mineritul metalifer, extragerea sării și carierele de piatră în Dacia romană. Der Erzbergbau, die Salzgewinnung und die Steinbrüche im römischen Dakien</i> , Bibliotheca Musei Napocensis XIII, Cluj-Napoca, 1996
Vitruvius	Vitruvii Pollionis, De Architectura, Libri X, Vitruviu, <i>Despre arhitectură</i> (trad. G.M. Cantacuzino, T. Costa, Gr. Ionescu), București, 1964

LIST OF ILLUSTRATION

- Pl. I** Carpeni Hill 1. Aerial photo. View from the South. Photo: François Didierjean (2004); 2. Ortophotomap ANCP. Building E2 in the center of the image
- Pl. II** General layout of the archaeological excavations on the E2 edifice following the 2003 campaign (Drawing architect Anișoara Sion)
- Pl. III** 1. Layout of the archaeological excavation at the end of 2001 campaign (after Țentea, Voișian 2003a, 456 fig. 2); 2. Layout of the archaeological excavation in 2001 and the final layout made in 2003 (M1 – grave, A1, 2 – altars)
- Pl. IV** 1. General view from the West; in the background Cărnic Massif; 2. General view of the northern side of edifice E2; in the lower part of the image the basin of room I and channel c2
- Pl. V** 1–3. General view of the northern area of edifice E2; 4. The *praefurnium* zone (view from North); 5–7. *Praefurnium* (details)
- Pl. VI** 1. Z9, detail on the succession of the construction phases; 2. Image illustrating the construction of wall Z4 (phase 3) above the floor of the previous phase; 3. Room A', detail of the substruction of phase 3; 4. Intersection of wall Z4 (phase 3) the path of wall Z 5 (phases 1–2) and the remake of it in phase 3 only in the southern zone (left side of the image)
- Pl. VII** 1. Rooms A' și D' (stratigraphic details of the succession of phases 2 and 3); 2. Base of the sustaining pillar of the floor, made of limestone slabs; 3. Walls Z5 (phase 2, left) and Z 12 (phase 3, right)
- Pl. VIII** Cold water basin in room I: 1. General view from south-west; 2. Repairs of the base of the basin (details); 3. the overlapping zone of wall Z6 (phase 2) by wall Z12 (phase 3, moment when the basin is no longer in use, detail)
- Pl. IX** 1. Sketch regarding the location of the “archaeological” interventions in the '60s (drawing engineer A. Sintimbreanu); 2–4. Images of the consequences of one of the trenches made in the '60s in the southern part of the building E2; 5. destructions due to the interventions made in the '60s in the western part of building E2
- Pl. X** Edifice E2, labels of the rooms, walls and the marking of the axis of the altimetry profiles AA' and EE'
- Pl. XI** The altimetry profiles AA' and EE'
- Pl. XII** 3D model of edifice E2: view from the North (1) and from the West (2)
- Pl. XIII** Layout of phase 1
- Pl. XIV** Layout of phase 2
- Pl. XV** Layout of phase 3
- Pl. XVI** Altar dedicated to *Silvanus Domesticus* (photo, drawing)
- Pl. XVII** Altar dedicated to *Silvanus Augustus* (photo, drawing)
- Pl. XVIII** The coins discovered during 2001–2003 excavations at edifice E2
- Pl. XIX** Brick stamps discovered during 2002–2003 excavations at edifice E2

OVIDIU ȚENȚEA
Muzeul Național de Istorie a României
ovidiu.tentea@gmail.com
VALENTIN VOIȘIAN
Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei

1.

2.

Dealul Carpeni. 1. Fotografie aerienă. Vedere dinspre sud. Foto: François Didierjean (2004);
2. Ortofotoplan ANCPI. Clădirea E2 se distinge în centrul imaginilor

Planul general al cercetărilor arheologice privind edificiul E2 după campania din anul 2003
(desen arhitect Anișoara Sion)

1.

2.

1. Planul cercetărilor arheologice la finele campaniei 2001 (după Țentea, Voișian 2003, p. 456 fig. 2);
 2. Planul cercetărilor din campania 2001 și planul final din anul 2003 (localizări: M1 – mormânt; A1, 2 – altare)

1.

2.

1. Vedere generală dinspre vest; pe fundal se distinge Masivul Cărnic; 2. Vedere generală a zonei nordice a edificiului E2; în partea inferioară a imaginii se distinge bazinul din camera I și canalul c2

1.

2.

3.

4.

5.

6.

7.

1–3. Vedere generală a zonei nordice a edificiului; 4. Zona *praefurnium* (vedere dinspre nord); 5–7. *Praefurnium* (detalii)

1.

2.

3.

4.

1. Z9, detaliu privind succesiunea fazelor de construcție; 2. Imagine ilustrând construirea Z4 (faza 3) peste podeaua fazei anterioare; 3. Camera A', detaliu substrucției din faza a 3-a; 4. Intersectarea zidului Z4 (faza 3) cu traiectului zidului Z 5 (fazele 1-2) și refacerea acestuia în faza a 3-a doar în zona sudică (stânga imaginii)

1.

2.

3.

1. Camerele A' și D' (detalii stratigrafice ale succesiunii fazelor 2 și 3); 2. Baza pilonilor de susținere a pardoselii, realizați din lespezi de calcar; 3. Zidurile Z5 (faza 2, stânga) și Z 12 (faza 3, dreapta)

1.

2.

3.

Bazinul de apă rece din camera I: **1.** Vedere generală dinspre sud-vest; **2.** Reparații ale bazei bazinului (detaliu); **3.** Zona de suprapunere a zidului Z 6 (faza 2) de către Z 12 (faza 3, moment în care bazinul este dezafectat, detaliu)

1.

2.

3.

4.

5.

1. Schiță privind amplasamentul intervențiilor cu caracter arheologic din anii '60 (desen A. Sîntimbreanu);
- 2-4. Imagini asupra urmărilor uneia dintre tranșeele din anii '60 în partea sudică a clădirii;
5. Distrugerii datorate intervențiilor din anii '60 în zona vestică a clădirii

PROFIL A-A'

PROFIL E-E'

Profilele altimetrice AA' și EE'

1.

2.

Modelul 3D al edificiului: vedere dinpre nord (1) și dinspre vest (2)

Planul fazei 1

Planul fazei a 2-a

Planul fazei a 3-a

SILVANO
AVGVSTO
SACRVM
VSTL

Altar dedicat lui Silvanus Augustus (foto, desen)

SILVANO
DOMESTI
HILINVS
VSLM

Altar dedicat lui Silvanus Domesticus (foto, desen)

1.

2.

3.

4.

5.

6.

7.

8.

9.

10.

11.

12.

13.

Monetele descoperite în campaniile 2001–2003

1.

2.

3.

4.

5.

6.

Ștampile tegulare descoperite în cursul campaniilor 2002–2003